

קיבוץ ניצנים במלחמת העצמאות: ההיבט האנושי

עמית חכם

תקציר

במחקר זה אני בוחן היבטים חדשים שנוגעים לעמידתו של קיבוץ ניצנים בזמן מלחמת העצמאות. על בסיס גישה מיקרו-היסטורית של חקירה 'מלמטה' ו'מבפנים', הדגש בעבודה זו מושם בעיקר על הארת המציאות היום-יומית ששררה בקיבוץ, שהיו בה עשייה וחרדות, רגשות של קיפוח ושל גאווה, מרירות והתעלות; אלה נשזרו באלה ושיקפו תגובות טבעיות של בני אדם, שהיו לעתים אף נוגעות ללב.

רוב המסמכים שנשמרו מאותה תקופה, ובהם מכתבים רשמיים, יומנים, מברקים וזיכרונות אישיים, נמצאים בארכיון משואה, בארכיון צה"ל ובארכיון הקיבוץ המקומי, ועליהם התבססתי במחקרי. חומר ארכיוני זה וכן טיב הקשרים שהתקיימו בין חברי המשק ובין עצמם זורעים אור על היחסים שנקמו בין תושבי הקיבוץ ללוחמי התגבורת, החטיבה האזורית (גבעתי) והממסד הפוליטי-ביטחוני. היחסים הללו השפיעו מאוד על הלך רוחם של תושבי ניצנים בזמן המצור, ובמידה רבה הם קבעו את תוצאות המערכה על הנקודה.

במשך השנים התקיימו דיונים רבים ונוקבים על פרשת ניצנים בתש"ח. בהתנצחות זו, בנוגע לסיבות למפלה בניצנים ולאחריות לנושא, נפקד עד כה תיאור חיי היום-יום של 'האנשים הפשוטים' בתוך הקיבוץ. במאמר זה אני מנסה לתקן זאת. לפי ממצאי העבודה, גם לחיי השגרה (במשטר החירום בקיבוץ) היה משקל רב, וזה השפיע על כושר העמידה של הלוחמים במשק. כך מתוארים זה לצד זה גילויי מנהיגות וסולידריות לצד עברות משמעת ורפיון הרוח. קוטביות זו הייתה לבסוף בעוכריו של קיבוץ ניצנים, והוא נפל ב-7 ביוני 1948.

מילות מפתח: דרום השפלה, חטיבת גבעתי, מלחמת העצמאות, ניצנים, העובד הציוני, צבא מצרים

* תודתי נתונה למיכל חכם על עזרתה הטכנית הרבה בכתיבת המאמר.

מבוא

עם פרוץ מלחמת העצמאות, לאחר החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר על סיום המנדט הבריטי ועל הקמת שתי מדינות עצמאיות בארץ ישראל, היו יישובי ספר חקלאיים רבים למוצבים צבאיים בקו הראשון. משקים אלו השתלכו בהגנה על המרחב, עם הכוחות הסדירים של החטיבה האזורית ובשליטתה. סיפור זה נכון גם בנוגע לקיבוץ ניצנים, שנמצא במצור ממושך מתחילת הלחימה ולבסוף נכבש בידי כוחות צבא מצרים בקרב עקוב מדם ב-7 ביוני 1948.

קיבוץ ניצנים, בתור יישוב ספר, שניצב כאיום וכמכשול בפני הכוחות הערביים בתוך הארץ ובפני צבא מצרים הפולש לאחר 15 במאי 1948, מייצג שורה של יישובי חזית, שמקצתם עמדו בפני ההתקפות עליהם (לדוגמה נירים ונגבה) ומקצתם פונו לאחר לחימה עזה (לדוגמה יד מרדכי וכפר דרום). על פי מרבית ההערכות ההיסטוריות, יישובי הספר במלחמת העצמאות, בהיותם חלק בלתי נפרד ממערכת ההגנה על המרחב (ובכללה החטיבה הצבאית של המרחב) מילאו ביעילות את תפקידם כמוצבי בלימה בפני התקדמות צבאות ערב לתוככי הארץ, ובכלל זה את זו של צבא מצרים בדרום.¹

במשך השנים נכתבו מחקרים רבים שעסקו בשאלת יישובי הספר בזמן מלחמת העצמאות מנקודות מבט שונות, ובהן היבטים צבאיים, התיישבותיים, פוליטיים, כלכליים, תרבותיים וגאוגרפיים. בהקשר הזה הייתה בדרך כלל ההסתכלות הבסיסית של ההיסטוריון הסתכלות 'מלמעלה', והמדדים העיקריים שנבחנו היו בעיקר מדדי מקרו, כגון יחסי הכוחות בין הצדדים הלוחמים, השפעת הגאוגרפיה והטופוגרפיה על הלחימה ודרגת ההתחמשות. בהסתכלות כזו, ועל בסיס דפוסי חשיבה מוסכמים וממוסדים, ההיסטוריונים המסורתיים (בני דור הכותבים הראשון) ראו במלחמת העצמאות במקרים רבים מלחמת גבורה של מעטים מול רבים.²

משלהי שנות השמונים הצליחה ההיסטוריוגרפיה הישראלית שעסקה במלחמת העצמאות להשתחרר מדפוסי חשיבה אלה ונעשתה ביקורתית ויסודית יותר.³ זרם רוויזיוניסטי זה בחן את המלחמה בחינה 'קרה' ואובייקטיבית מזו שהייתה בעבר. חוקרים אלו הסתמכו בעיקר על נתונים אשר נוגעים ליחסי הכוחות המשתנים בין המחנות המתעמתים, שהתבררו מתוך מקורות מידע חדשים (עם פתיחת הארכיונים לציבור הרחב). הנתונים החדשים הראו בבירור כי לצד היהודי היה יתרון יחסי בחלק גדול מהמלחמה.⁴

1 דותן דרוק, 'האם הופקו הלקחים הנכונים מעמידת היישובים במלחמת העצמאות?' יסודות, 1 (2019), עמ' 1-33.

2 מרדכי בר-און, זכרון בספר: ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית של מלחמת העצמאות 1948-1958, העמותה לחקר כוח המגן, תל אביב 2001, עמ' 18-19.

3 יאב גלבר, קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב 1948, דביר, אור יהודה 2004, עמ' 11.

4 מרדכי בר-און, 'יחסי כוחות במציאות קרבית ומיתוס "דוד מול גולית" במלחמת העצמאות', ישראל, (2012), עמ' 107-149.

מנגד, עלה מן המקורות גם כי בחודש הבלימה הראשון הצליחו צבאות ערב לרכז במקדים שונים כוחות רבים וחמושים משל יישובי הספר שעמדו בדרכם; מבחינה זו, טענתם של המתישבים שלחמו על ביתם כי עמדו מעטים מול רבים נכונה בהחלט.⁵

כיום הגישה המתרחבת במחקר מדגישה היבטים כמו חזית העורף, תהליכי המעבר לריבונות תוך כדי מלחמה והשינויים שנלוו לה במרחב;⁶ זאת לצד הנטייה להתבוננות מעמיקה יותר במקרי בוחן נקודתיים, ובכלל זה התמקדות בסיפורו של היישוב היחיד בחזית, ושימוש גובר בגישת המיקרו־היסטוריה, המבקשת להוסיף ממדים נוספים לתמונת העבר. אחת המסקנות המרכזיות שהסיקו ההיסטוריונים בנוגע להסתכלות המיקרו־היסטורית ומתוך שימוש בשיטת חיי היום־יום, היא כי דרך הבנת פעולותיהן של קבוצות או תנועות מקומיות קטנות אפשר להגיע לממצאים חשובים, ואלה יכולים לתרום להבנה טובה יותר של תופעות היסטוריות רחבות יותר.⁷ שיטות מחקר אלה בולטות בשונותן מן השיטה הכמותית, שהייתה מקובלת מאוד בעבר בקרב חוקרי ההיסטוריה החברתית, אשר בעיניהם לא היו בני השכבות הנמוכות אלא פריטים סטטיסטיים, ישויות סבילות בתהליכים ארוכי טווח, אשר המשכיותם לא הוטלה בספק וליחיד לא הייתה שליטה עליהם. המיקרו־היסטוריה שינתה מגמה זו, והעמידה את בני השכבות הנמוכות כבני אדם עצמאים ואחראים לעיצוב גורלם.⁸

עם זאת, עד היום טרם נעשה ניסיון מרוכז אחד לחשוף את ההיבטים האנושיים, החברתיים, הפסיכולוגיים, הכלכליים והתרבותיים של המשקים שניצבו בקו הראשון, ואת פעולת הגומלין בין יחידים לקבוצות בתוך היישוב היחיד, ובינו ובין מעגלי קשר אחרים; ועל יסוד זה לנסות להצביע על תופעה היסטורית רחבה יותר, שתאפשר הבנה עמוקה של תהליכי התמודדות עם אתגרי המלחמה.

עמידת קיבוץ ניצנים בתש"ח נחקרה ותוארה עד כה בדרך דומה. החוקרים שכתבו על המשק התמקדו בשלל נושאים, כגון אופני ההתארגנות של חבריו לקראת המלחמה, בחינת יחסי הכוחות בין הצדדים הלוחמים, רמת ההתחמשות, תמיכת המעטפת הצבאית והממסדית, השפעות פוליטיות על המערכה וכדומה. להבדיל מכך, בשיטת המחקר הנבחרת כאן משמשים רבות כלים מיקרו־היסטוריים; מטרתם לבחון, כמקרה בוחן ייחודי, את המאפיינים האנושיים־פסיכולוגיים והחברתיים של לוחמי ניצנים, חברי המשק ולוחמי תגבורת. כך המאמר זורע אור גם על מערכות היחסים שבין אנשי הקיבוץ למעטפת התומכת החיצונית – חטיבת גבעתי, תנועת ההתיישבות (העובד הציוני) והממסד הצבאי־פוליטי.

5 הנ"ל, 'מה קרה ל"היסטוריה החדשה" במעבר האלף', עיונים בתקומת ישראל, 15 (2005), עמ' 67.
6 ראו למשל: מרדכי בריאון ומאיר חזן (עורכים), אזרחים במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, יד יצחק בן־צבי, המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים וייצמן, אוניברסיטת תל אביב והעמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, ירושלים 2010.
7 בנימין ארבל, "ההיסטוריה כרומן בלשי": על המהדורה העברית של ספרו של קרלו גינצבורג, הגבינה והתולעים: עולמו של טוחן בן המאה השש־עשרה, זמנים, 97 (2007), עמ' 106-107.
8 שם, עמ' 107.

כאמור, מערכות יחסים אלו השפיעו השפעה ניכרת על כושר העמידה של חברי ניצנים וקבעו במידה רבה את תוצאות המערכה העגומות בנקודה.

עם פרוץ מעשי האיבה, ובשל האיום הביטחוני הגובר על המשק, השתנה קיבוץ ניצנים בהדרגה ממשק חקלאי למאחז צבאי בחזית. לאחר פלישת צבא מצרים לארץ נהייתה התלות של ניצנים במעטפת הצבאית והאזרחית קריטית במעגלי החיים השונים, וחברי ניצנים היו משולבים בהם באותה תקופה: בתוך הקיבוץ – כקהילה אנושית מורכבת מאזרחים ולוחמי תגבורת; ומחוץ לו – ביחסים שהצליחו חברי המשק ליצור עם חטיבת גבעתי, העובד הציוני וההנהגה הצבאית והפוליטית של המדינה.

קבוצה זו, שאליה מופנה הזרקור, התמודדה עם אתגרי מצב חירום במלחמה, ואלה הלכו והחריפו והטילו עליה עול פיזי ונפשי הולך וגובר, עד בוא רגע ההכרעה. כיבושו של קיבוץ ניצנים וכניעת המגנים עליו השאירו טראומה של ממש בקרב הציבור הרחב ועוררו פולמוס נוקב וכואב בנוגע לאחריותם של לוחמי ניצנים למפלה הצבאית (שנמשך עד ימינו). נגד הגישה הזאת, שהתווה הפיקוד הבכיר של חטיבת גבעתי מיד אחרי כיבושה של ניצנים ב־7 ביוני 1948, התולה את קולר הכישלון על צווארם של אנשי הקיבוץ (בשל לחימתם הרפה – לפי דעת הפיקוד הבכיר של חטיבת גבעתי), יצאו בחריפות אנשי ניצנים ותנועתם להגנה על חברי המשק. את חצי הביקורת החריפים הפנו חברי המשק כלפי מפקדי גבעתי באותם ימים. אלה אף הואשמו בהפקרת ניצנים על רקע אידאולוגי־פוליטי.

החלטתי לבחון מחדש את פרשת ניצנים נובעת מחשיבותו ההיסטורית הייחודית של הסיפור, ובפרט בכל הנוגע להיבטיו האנושיים, שטרם נחשפו במלואם. חשיפתם תאפשר לקורא הבנה טובה יותר של האירועים שהתרחשו בניצנים בזמן המצור, ובפרט של הלכי הרוח, רגשות ומורל, שחזקו או החלישו את כושר העמידה של אנשי המשק.

ממשק חקלאי למאחז צבאי

חברי ניצנים החלו להתגבש כגרעין התיישבות כחמש שנים לפני עליית הקבוצה על הקרקע. בדצמבר 1943 התיישבו ראשוני החברים על אדמות חמאמה (בבעלות קרן קיימת לישראל. להלן: קק"ל). כשמונה קילומטרים מדרום־מערב ליבנה.⁹ התיישבותם נעשתה בחסות תנועתם בארץ – העובד הציוני. גוף זה נוסד ב־1932 כתנועת התיישבות וכמפלגה פוליטית, אשר הזדהתה אידאולוגית עם הפלג המתקדם של הציונים הכלליים (מפלגה ליברלית במהותה), הקרוב יותר למחנה העבודה הסוציאליסטי. העובד הציוני והציונים הכלליים ביישוב היו קטנים מן התנועות הסוציאליסטיות הגדולות והשפיעו פחות מהן, בין היתר בגלל פלגנות יתרה ויכולות ארגוניות וכלכליות פחותות יחסית במפלגת האם.¹⁰

9 'קבוצת ניצנים להתיישבות', דבר, 8.12.1943, עמ' 1.

10 נעמי שילוח, מרכז הולך ונעלם: החוגים האזרחיים בארץ־ישראל בשנות השלושים, יד יצחק בן־צבי ומוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה, ירושלים 2003, עמ' 384-393.

לאחר פרוץ תקריות הדמים, בראשית דצמבר 1947, החמיר מאוד המצב הביטחוני בניצנים ובסביבותיו עקב תוקפנות האוכלוסייה הערבית הקרובה ותנאי השטח מסביב לנקודה. הקיבוץ היה באזור טופוגרפי נחות, מוקף מכל צדדיו גבעות חול, ואלה חלשו על מרחק המשק. הקרקע הייתה חולית והקשתה את הקמתו של מערך ביצורים יציב במקום. במרחק של קילומטר ממזרח למשק עבר הצייר המרכזי (כביש החוף), שחיבר את הכפרים הערביים הגדולים מג'דל (אשקלון של ימינו) - אישדוד (בקרבת אשדוד של ימינו);¹¹ בשל המחסור במוקשים נותר באותו הזמן המרחב שחצץ בין הכביש למשק פתוח לתנועות האויב.¹² סביבת הקיבוץ עצמה הייתה מיושבת באוכלוסייה ערבית כפרית, צפופה יחסית. מדרום - חמאמה (כפר קטן שחיו בו כ-300 תושבים) במרחק ארבעה קילומטרים מן הנקודה,¹³ ממזרח - בית דראס במרחק זהה (כ-3,000 תושבים); ומצפון - הכפר הגדול אישדוד (כ-5,000 תושבים) שהיה סמוך לכביש הראשי, במרחק שלושה קילומטרים בלבד

מפת האזור עד נפילת ניצנים
 שרטט: ארנון אבני

- 11 אברהם אילון, *חטיבת גבעתי מול הפולש המצרי*, מערכות, תל אביב 1963, עמ' 151.
- 12 יומן המחלקה הצבאית בניצנים, ארכיון קיבוץ ניצנים (להלן: א"נ), מכל 6, תיק 4.
- 13 מפקד גדוד 51, פקודת מבצע, 21.5.1948, שם, מכל 6, תיק 1.

מן המשק.¹⁴ מנגד, לא נמצא שום יישוב עברי בסביבה הסמוכה לקיבוץ; היישובים הקרובים – נגבה, באר טוביה (שם גם היה מטה הגדוד)¹⁵ ויד מרדכי – היו במרחק של 9, 12 ו-20 קילומטרים בהתאמה מניצנים.

סמוך לתחילת המלחמה היו בקיבוץ 108 חברים בוגרים (62 גברים ו-46 נשים) ו-33 ילדים. הקהילה הייתה שיתופית, והתגוררו בה משפחות ורווקים. רוב תושבי המקום היו בני 27-28. הרוב המכריע היה יוצאי פולין ורומניה והמיעוט – מהונגריה ומארגנטינה. רוב חברי הקבוצה, ובהם כמה ניצולי שואה, השתייכו לתנועת הנוער הציוני בגולה, והם הגיעו לארץ בשנים 1934-1947. מעטים מן החברים היו בעלי ניסיון ביטחוני של ממש, אף כי מקצתם הוכשרו הכשרה בסיסית ושירתו כנוטרים לפני פרוץ המלחמה.¹⁶ פרנסת הקיבוץ התבססה בעיקר על חקלאות. בשנים שלפני מלחמת העצמאות הקימו חברי המשק כמה ענפי עבודה: פלחה, מספוא, מטע הדרים, משתלה, גן ירק, רפת ולול. את מרבית התוצרת שיווקו אנשי ניצנים לשוק המקומי ולצבא הבריטי, והיתרה נוצלה לצריכה עצמית.¹⁷

ההסלמה הביטחונית בדרום הארץ בחודשי המלחמה הראשונים גרמה תמורות גדולות בחיי המשק. מאז נכללו השמירות, הסירים והאימונים בשגרת יומם של החברים. לראשונה בתולדות הקיבוץ דובר על הכנת מלאי חירום של מזון, נבדקו דרכים חלופיות להספקת מים לנקודה ושונן סדרי העבודה, לפי המצב הביטחוני החדש.¹⁸ צירי התנועה אל ניצנים נחסמו באותו שלב, והקיבוץ נותר מנותק ממרכז הארץ. ביטוי למצוקות החברים בעת ההיא נתנו אנשי המשק עוד בראשית דצמבר 1947, ימים אחדים בלבד לאחר פרוץ המלחמה. באיגרת לשליחי המשק בחוץ-לארץ כתבו החברים: 'ביתנו במצור. בשעת כתיבת אגרת זו – הננו מנותקים כמעט מהעולם החיצוני. מאורעות דמים. ניתוק תחבורה, חוסר דואר ועיתונות ורדיו הם מנת חלקנו בימים אלה'.¹⁹

בתוך זמן קצר פגעו האירועים הביטחוניים במרחב פגיעה כלכלית חמורה במשק, וקשריו הכלכליים עם מרכזי השוק במרכז הארץ נותקו. נתוני ההשקעות במקרקעין וההלוואות למטרות פיתוח הקיבוץ באותה תקופה מראים למעשה התרסקות, ובכלל זה ברכישת קרקעות חדשות.²⁰

אף על פי כן השתדלו אנשי ניצנים בשבועות המלחמה הראשונים לשמור על שגרת חייהם הבסיסית: הוכנו תכניות לקליטת עולים והכשרות חדשות ונמשכו עבודות

14 'ניצנים חממה', עלון הקבוצה, יא (1946), עמ' 6.

15 יומן המחלקה הצבאית בניצנים, א"נ, מכל 6, תיק 4.

16 אוכלוסייה 1949, שם, מכל 1; מאזנים, חלק 3 (תש"ח), עמ' 1-9.

17 עלון הקבוצה, יא (1946), א"נ, עמ' 1-9.

18 צביקה דרור, ניצנים: קיבוץ שנבנה פעמיים, הקיבוץ המאוחד ומשרד הביטחון, תל אביב 1990, עמ' 47.

19 חיים מילשטיין, חברינו בשליחות, 6.12.1947, א"נ, תיק 2.

20 מאזנים, חלק 3 (תש"ח), עמ' 1-9.

השרברבות, והעבודה השוטפת וההכרחית במשק – בקטיף, ברפת, בלול, בפלחה במספוא ובגן הירק. מאמצים רבים ניכרו גם בתחום התרבות: נרכשה מכונת קולנוע בסיוע העובד הציוני, והוסרטו סרטים חדשים אחת לשבועיים. כן נערך המשק לחגיגות החנוכה ואורגנו מחדש החוגים לעברית עבור העולים החדשים בקיבוץ.²¹ פעילות זו דעכה בהדרגה עם החמרת המצב הביטחוני, עד שיתוק כמעט גמור של חיי השגרה.²²

האיום בנטישה והרגשת ההפקרה

על פי מפת החלוקה שהתוותה ועדת אונסקו"פ (החלטה 181), נותר קיבוץ ניצנים מחוץ לגבולות המדינה היהודית. בעקבות השארת יישובים בתחום המדינה הערבית מינה המרכז החקלאי ועדה מיוחדת לשם חיזוק כושר העמידה של היישובים שנותרו מחוץ לגבולות החלוקה, וחבריה נפגשו עם נציגי משקים אלה. בפגישות אלו סוכם עם אברהם הרצפלד, מראשי המרכז החקלאי, להתחיל בפעולות פיתוח במשקים בהיקף של 250,000 לירות ארץ-ישראליות²³ כדי לשפר את יכולתם של יישובים אלו להתמודד עם מציאות אפשרית של חיים בתוך מדינה ערבית. גם ראשי העובד הציוני גיבשו תכניות חירום לעזרת ניצנים, אגב ניצול השפעתם הפוליטית, בהכירם בחיוניות הבסיס הכלכלי והדמוגרפי של הקיבוץ להישרדותו בתנאים החדשים. לשם כך אף הוחלט למנות בא כוח מתוך המזכירות העליונה, שיורשה במקרים דחופים להקציב כספים למשק מטעם התנועה על פי שיקול דעתו.²⁴ אך תכניות וכוונות טובות לחוד ומציאות לחוד.

לקראת פינוי הכוחות הבריטיים את המחנה הצבאי, שהיה סמוך לניצנים, התנהלו מגעים גם בין ראשי המרכז החקלאי לנציגי השלטון המנדטורי בנוגע לרכישתו; אך מסיבות שאינן ברורות לחלוטין עלה המשא ומתן הזה על שרטון.²⁵ לאחר פינוי המחנה (בשלב ראשון ב־19 בינואר 1948 ובשלב שני ב־27 בפברואר 1948) הוכלל חלק משטחו בתחום המגננה של הקיבוץ אגב חפירת עמדות הגנה וביצורים חדשים. מבני המחנה המרוחקים נותרו הפקר ונבזזו בידי תושבי הכפרים הערבים הסמוכים, ולימים שימשו נקודות כינוס עבור הכוחות שתקפו את המשק.²⁶

יעקב שמעוני, מזכיר המחלקה הערבית של שירות הידיעות של ההגנה, חזה את התסריט המסוכן הזה עוד בשלב המוקדם הזה, והוא אף התריע על כך לפני הרמטכ"ל

21 חיים מילשטיין, חברינו בשליחות, 6.12.1947, א"נ, תיק 2.

22 שם.

23 דו"ח משיבת המזכירות העליונה, 24.12.1947, שם, מכל 1, תיק 1.

24 שם.

25 מזכירות העובד הציוני לה' ד' בן-גוריון, תיק התכתבות, 25.1.1948, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג), חטיבה 12, תיק 339.

26 דרור, ניצנים: קיבוץ שנבנה פעמיים, עמ' 49-50.

יעקב דורי.²⁷ שמעוני המליץ למטה הכללי (להלן המטכ"ל) להורות לאנשי פלמ"ח שהיו מסופחים לגבעתי לתפוס את המחנה.²⁸ יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח, דחה למעשה את פניית המטכ"ל בנושא המחנה והמליץ להוציא את דרום השפלה מאחריות גבעתי ולצרפו לאחריות הפלמ"ח כתנאי להירתמות הפלמ"ח לנושא. דבר זה לא יצא מעולם מן הכוח אל הפועל. אם כן, נראה שעד פינוי המחנה הבריטי לא הורה איש מהמטה הכללי לגבעתי לתפוס את המחנה, ואנשי גבעתי לא עשו זאת מיוזמתם,²⁹ ובה בשעה התנערו גם המוסדות המיישבים מאחריות ושלחו את נציגי הקיבוץ לקבל תשובות מראשי המטה הכללי.³⁰ במכתב מסוף ינואר 1948 אל אידוב כהן, נציג העובד הציוני בוועד הפועל של ההסתדרות, תיארו חברי ניצנים את מצבם החמור ודרשו את התערבות המוסדות לאלתר:

לאחר שהצבא [הבריטי] עזב את המחנה שעל ידנו, הועמדנו בפני מצב ביטחוני חמור וכמו כן במצב כלכלי איום [...] אין לנו כל ביצורים במקום כמו כן אין ציוד. ההרגשה היא שנשארונו מופקרים לגמרי. מיותר לציין שאנו מוקפים מכל הצדדים על-ידי הבתים העוזבים של המחנה הצבאי שזה יכול לשמש לריכוזי כנופיות. [יש] להשתדל שיצרפו אותנו לתוכנית הביצורים של הנגב כאשר מבחינה ביטחונית מצבנו לא יותר טוב ואולי גרוע מאותם המשקים שנכללו בתוכנית זו. במקרה והדברים האלה לא ימצאו אוזן קשבת לא תהיה לנו כל ברירה אלא לעזוב את המקום. אין באפשרותנו להפקיר במקום פרוע זה 200 נפש ובתוכם 40 ילדים ו-35 נוער מעליית הנוער.³¹

נראה אפוא שעוד מראשית המערכה הבין-קהילתית רווחו רגשות ההפקרה והקיפוח בין כותלי משק ניצנים. מונחים קשים כאלה לא אומצו ביישובים אחרים במרחב, שכמו ניצנים היה מצבם הביטחוני והכלכלי מורכב באותה העת.³² איומי חברי המשק לעזוב את ביתם היו חריגים מאוד, ואולי סימנו עוד אז תעצומות נפש אשר עלולות לא לעמוד נכונה באתגרים העצומים שעוד יבואו.

זמן קצר לאחר העברת המכתב הזה, בשל העיכובים הנמשכים בהכללת הקיבוץ בתכנית הנגב (אשר הוקמה למען הכנת יישובי הנגב למלחמה),³³ שלחו ב-18 בפברואר 1948 חברי ניצנים – בשיתוף הקיבוצים נגבה, כפר מנחם וגת – מכתב מחאה נוסף, הפעם לדוד בן-גוריון וליוסף ויץ (מנהל מחלקת הקרקעות והייעור בקק"ל בשנים 1932-1961

27 אורי מילשטיין, הופקרו למוות: על הפוליטיקה של מח"ט גבעתי בתש"ח, שרידות, רמת גן 2013, עמ' 80.

28 שם.

29 שם, עמ' 81-82.

30 אבשלום (צרכניה) לדן, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 12.1.1948, 1022-922/1975.

31 ניצנים להח' אידוב כהן, 25.1.1948, א"ג, תיק 2.

32 יצחק פונדק, 'פרשת ניצנים' גביית עדויות, 30.3.1949, א"צ, 182-129/1951.

33 על ועדת הנגב ראו: יחיעם ויץ, 'ועדת הנגב במלחמת העצמאות: התיישבות, כלכלה וצבאיות', בתוך: מרדכי בר-און, יצחק גרינברג ומאיר חזן (עורכים), כלכלה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2017, עמ' 304.

ומהפעילים המרכזיים בהתיישבות העובדת). במכתב הלינו חברי המשקים על המדיניות הלא מאוזנת של מוסדות היישוב כלפי יישובי דרום השפלה, שלדעתם, כמו משקי מרחב הנגב, היו גם הם בסיכון ביטחוני חמור, מפוזרים ומבודדים, מוקפים אוכלוסייה ערבית עוינת.³⁴ לדבריהם, אי-הכללת יישוביהם בתכנית הנגב 'עלולה להוביל לכדי השלכות חמורות ביותר, שאת תוצאותיהן קשה עדיין לחזות'.³⁵

בתגובה למכתב האיץ בן-גוריון בחברי ועדת הנגב להחיש את עבודות הביצורים בארבע הנקודות, אגב הבעת מורת רוח רבה מכך שעוד לא יושמו ההוראות שניתנו לכלול את ארבע הנקודות בתכנית הנגב.³⁶ חבר הוועדה יגאל פייקוביץ – הוא יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח – הדגיש בתשובתו כי רק ב־19 בפברואר 1948 הוחלט על תקציב בסכום של 20,000 לירות ארץ ישראליות עבור ביצורים של ארבעת היישובים. הוא הדגיש כי הוראת הביצוע ניתנה לסולל בונה ביום ההחלטה.³⁷ גם יוסף ויץ התייחס לנושא; הוא כתב ביומנו ב־18 בחודש: 'העליתי את הצעתי על מפעל הנגב המלחמתי יישובי ונערך דיון מקיף עליו ועל עזרתנו ליישובים חקלאיים אחרים [...] לבסוף הוחלט בחיוב'.³⁸

עם זאת, ואף שהגופים המיישבים ומוסדות הביטחון ידעו על מצוקותיהם של יישובי דרום השפלה והבטיחו לטפל בהן במהירות – אכן, כך עולה מחילופי המכתבים המוזכרים למעלה – לא חל שינוי של ממש במצבו של ניצנים גם בהמשך הדרך. אף שוועדת הנגב קבעה כי את קיומם של כל הגופים באזור הנגב יממן הצבא, נמשכו הדיונים על הכללת ניצנים בתכנית ללא הכרעה. מגעים קשים התנהלו בהקשר זה גם בין תנועת העובד הציוני לגופים המיישבים, כדי שגם ניצנים יוכנס לרשימה הנכספת של היישובים (ברשימה זו היו בעיקר שמות יישובי הנגב הקטנים והחלשים במיוחד, שאוכלוסייתם לא הגיעה לרף הקריטי של המישים נפשות ליישוב);³⁹ לבסוף, לאחר קשיים רבים, הוחלט לכלול את המשק בתקציב הביצורים בלבד, אולם קיום האנשים בנקודה לא הובטח, ולמעשה עד הרגע האחרון ניהלה התנועה משא ומתן כדי שגם ניצנים יוגדר גוף לוחם.⁴⁰

לדברי יצחק גולדשטיין, מהנהלת העובד הציוני, אפילו בנושא ההכרח בליווי צבאי לשיירות האספקה, שגם הממסד הביטחוני הכיר בחיוניותם, נפקד מקומו של ניצנים לתקופות ארוכות; ולעומת זאת, מצבם של יישובי ספר אחרים בגזרה, מהבחינה הזאת, היה טוב הרבה יותר. גם כאן, לדבריו, רק התערבות פוליטית של נציגי העובד הציוני 'בחלונות

34 משקי נגבה, כפר מנחם, גת, ניצנים, לדוד בן-גוריון ויוסף ויץ, הנידון: צירופינו לתוכנית הנגב בביצורים ובביטחון, 18.2.1948, אב"ג, חטיבה 12, תיק 342.

35 ש.ם.

36 לועד הנגב, 18.2.1948, ש.ם.

37 ועדת הנגב לדוד בן-גוריון, הנדון בצורים בנגבה, גת, כפר מנחם וניצנים, 20.2.1948, ש.ם.

38 יוסף ויץ, יומני ואגרותי לבנים, מסדה, רמת גן תשכ"ה, עמ' 239.

39 עמידע ברזר, הנגב בהתיישבות ובמלחמה: המאבק על הנגב 1941-1948, המרכז לתולדות כוח המגן ההגנה על-שם ישראל גלילי ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1994, עמ' 132-137.

40 דברי הח' י' גולדשטיין בישיבת הוועד הפועל ביום ב', 21.6.1948, ארכיון משואה (להלן: אמ"ש), AR-OZ-210 27.

הגבוהים' של הדרג המדיני הצליחה להביא לתוצאה הרצויה, באיחור ולאחר גרימת עגמת נפש גדולה מאוד לאנשי ניצנים. לדעתו, 'יחס זה הטיף הרבה חרדה וכאון ללב אנשים שנצטוו לשמור על עמדה מבודדת בשטח החלקה הערבי'.⁴¹

גולדשטיין מתאר רגשי קיפוח ואפליה קשים שהרגישו חברי ניצנים מצד הדרג הצבאי והמדיני. כאן יש לציין שאלה אינם בהכרח מתארים את המציאות ההיסטורית לאשורה. היו פערים לטובת יישובים אחרים באזור, אשר התבטאו בנוכחות כוחות צבא, ביצורים וציוד מלחמה. הדבר יכול לעורר רגשות קיפוח ואפליה בקרב אנשי ניצנים. עם זאת, לא הוכח מעולם שהתקיימה מדיניות מכוונת של אפליית ניצנים בהקשר הזה; למשל בצמצום שיירות האספקה המאוכלסות או בהיקף הביצורים. בהקשר זה יש לזכור כי לכאורה, ברוב המקרים נבע הפער לטובת יישובים מסוימים על פני אחרים משיקול מקצועי בלבד, מאמונה כי הם חשובים יותר מבחינה אסטרטגית או טקטית.

כך, עם הגורמים האובייקטיביים השונים ששיחקו לרעתו של ניצנים באותם ימים אפשר למנות את הריחוק הגדול יחסית של קיבוץ זה מן היישובים באזור ומכוחות גבעתי בגזרה, אוכלוסייה ערבית עוינת יותר ממקומות אחרים כמו כפר מנחם וגלאון, תגבור צבאי של היישובים בקרבת ציר מג'דל-פלוג'ה שנחשב בטעות ציר מועדף בעיני צבא מצרים והיותה של נגבה מרכז לוגיסטיקה והתארגנות אזורי.⁴² גורמים אלו ככל הנראה יצרו בלב אנשי ניצנים רגשות מובנים (אך בעיקרם סובייקטיביים) של ניתוק ומועקה, וראינו כי אלה השפיעו על הלך הרוח המקומי בתוך המשק. לעניינו חשוב היבט זה בעיקר בשל השפעתו על כושר עמידתם של מגני הקיבוץ. בנושא זה אעסוק בהמשך המאמר כדי להאיר את נבכי נפשם של הלוחמים בניצנים בתקופת המצור, עד נפילתם בשבי המצרים.

צרימות ביחסים בין אנשי ניצנים לחטיבת גבעתי

שבועות אחדים לפני פלישת צבאות ערב לארץ נקבע ציר מג'דל-פלוג'ה כגבול הגזרה בין חטיבת הנגב ובין חטיבת גבעתי (מדרום לציר ומצפון לו בהתאמה).⁴³ ערב פלישת המצרים

41 שם; מזכירות משק ניצנים לשר הביטחון, פרשת הגנת 'ניצנים' בדרום, 15.6.1948, אמ"ש, נ"צ/10/202.

42 יצחק פונדק, *חמש משימות*, ירון גולן, תל אביב 2000, עמ' 91, 98-99, 117, 120, 145, 150-151; מילשטיין, *הופקרו למוות*, עמ' 136-137, 147-149; יעקב וילן, *בדרך אל נגבה: פרקי חיים*, אופיר הוצאה לאור, תל אביב 1993, עמ' 139; אברהם אילון, *חטיבת גבעתי במלחמת הקוממיות*, מערכות, תל אביב 1959, עמ' 264-267, 276; יעקב נחמיאס ואפי מלצר, *גדוד 52 של חטיבת גבעתי במלחמת העצמאות תש"ח-1948*, אפי מלצר, מכבים 2001, עמ' 86; שירה עובדת לקידום ולשימור זמר ההתיישבות העובדת: https://shira-ovedet.kibbutz.org.il/cgi-webaxy/item?126_2 (9.2.2023).

43 יצחק פונדק, *ישראל אילון*, עורך נגבי ואחרים, *גדוד 53 (הפרברים) בחטיבת גבעתי: מלחמת העצמאות - תש"ח*, ירון גולן, תל אביב 2006, עמ' 52.

שירתו בחטיבת גבעתי יותר מ־3,000 חיילים, בארבעה גדודים, ובימים שלאחר הפלישה הוקם גדוד נוסף. ב־15 במאי 1948, תאריך פלישת המצרים, כחלק מתכנית ד, ⁴⁴ עוד עסקו גדודים ופלוגות מתוך החטיבה בלחימה על הדרך לירושלים. הכוחות לחמו גם בגזרת לטרון ודאגו להבטחת השליטה על האזור הערבי במרחב גדרה-חצור-באר טוביה, שהיה באחריותה של גבעתי. עקב פעילות זו, שנמשכה גם לאחר פלישת המצרים והייתה כרוכה בפזורה היחידות בשטח פעולה נרחב, לא הייתה ערוכה גבעתי להתמודד כראוי בעת ההיא עם כוחות צבא מצרים שפלו לנגב. ⁴⁵

בתנאים אלו מילאו יישובי הספר במרחב זה תפקיד ביטחוני ראשון במעלה כמוצבים צבאיים, אשר מטרתם הייתה לעכב ולשחוק את יחידות צבא מצרים שנו צפונה ומזרחה. לצורך עמידה ביעד זה חוזקו מרבית נקודות ההתיישבות, ובהן ניצנים, בלוחמי תגבורת; אלה נועדו לחזק את מערך ההגנה בתוך היישובים, ובכלל זה במארכים או בפשיטות מחוץ לקיבוץ, בביצורים, בארגון שיירות אספקה של נשק, תחמושת, מזון וכיוצא באלה. ⁴⁶ מחודש פברואר שהתה בניצנים מחלקת לוחמים אחת לפחות. מסוף מארס עד 7 ביוני (תאריך כיבוש ניצנים) הייתה זו מחלקתו של אברהם שוורצשטיין מגדוד 53 (גדוד מחטיבת גבעתי שהופקד על מרחב ניצנים). זו חוזקה בסוף מאי למשך ימים אחדים במחלקת הפשיטה של שמואל רוטהולץ (גדוד 53) ובמחלקת הטיירוניס בפיקודו של יוחנן מנהיים (גדוד 58), שנכנסה למשך זמן קצר לפני הקרב המכריע. במחלקות היו 35-45 לוחמים, ולהם רובים אישיים, עשרה-עשרים תת־מקלעים (סטנים) ומקלע למחלקה.

עוד על הסיוע לניצנים ועל טיבו אפשר ללמוד מתוך התיעוד הקיים, העוסק בפרשת ניצנים, ובפרט מן הפרוטוקולים של ועדת החקירה לנושא מ־1949. מתיעוד זה נראה כי בעזרה שהושיטה חטיבת גבעתי לניצנים בלטו לעתים 'צרימות' קשות ונשבה ממנה אף רוח רעה. הביקורת ואף הנגדנות לפעמים מצד החטיבה כלפי ניצנים משתקפות היטב

44 תכנית לכיבוש שטחים אסטרטגיים ואזורים בתחום המדינה היהודית ובמרחבים אחרים קודם ליציאת הבריטים מן הארץ. בשל כמה גורמים (למקצתם לא ניתנה הדעת מראש), שהחשובים מהם היו המשבר החמור בדרכים, המצב הקשה בירושלים ונסיגתה של ארצות הברית מתכנית החלוקה, החליט בן־גוריון לפתוח בשורה של מבצעים התקפיים, שבראיה לאחור אפשר לאפינים כהוצאת חלקים מתכנית ד מן הכוח אל הפועל. ראו: בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, עם עובד, תל אביב 2010, עמ' 139.

45 דוד טל, 'מי בלם את המצרים במלחמת 1948?', עיונים בתקומת ישראל, 10 (תש"ס), עמ' 107; אילון, חטיבת גבעתי מול הפולש המצרי, עמ' 33.

46 את התפקיד הביטחוני החשוב שמילאו היישובים החקלאיים בהקשר זה ביטא באותם ימים דוד בן־גוריון במילים: 'הגנת הנגב אינה דומה להגנת חבל אחר. לא נוכל להגן עליו אם לא ניתן לו מה שאין לו – רימונים ומכונות משוריינות וטנקים, וגם מחרשות, איתים ומזמרות, כדי שיוכלו להפריח כל נקודה שיש בה טיפת מים [...] עלינו להקים שורה של יישובים ממין חדש, שונים מהרגיל, שאינם כתובים ב"שולחן ערוך" של אקדמיה צבאית, אלא מהווים חטיבות מעורבות של מתיישבים ולוחמים, חקלאים וחיילים'. ראו: דוד בן־גוריון, נאום בוועד הפועל הציוני, 6.4.1948, בתוך: אפרים מנחם תלמי (עורכים), ספר הנגב, הוצאת עמיחי, תל אביב תשי"ד, עמ' 12.

בדבריו של אפרים דרורי, סגן מפקד גדוד (להלן: סמג"ד) 53, לפני ועדת החקירה לפרשת ניצנים: 'יכול להיות שהיחס לגבי נגבה וקבוצים אחרים היה קצת יותר טוב מאשר היחס לניצנים, היות שהקשר האישי בין האנשים שעמדו בראש הקבוצים האלה היה יותר טוב מאשר הקשר עם אנשי ניצנים. הגישה שלנו לניצנים לא הייתה כמו שהיא הייתה לגבי יתר הנקודות, בצבא לא היה צריך להיות יחס כזה'.⁴⁷

על הביקורת שמתחו מפקדי גבעתי על אנשי ניצנים אפשר להסיק גם מעדויותיהם של מפקד גדוד (להלן: מג"ד) 53 יצחק פונדק ושל יהושע ווכמיל, קצין במחלקת התגבורת ששהתה במשק בפברואר. לדברי פונדק, משעה שנודע למתיישבים על תכנית החלוקה השמייעו אנשי ניצנים וגת טרוניות קשות בנוגע להישארותם במקום. פונדק סיפר בעדותו כי מצב הרוח ביישוב היה רע וכי חברי המשק התלוננו כל העת על הזנחה – בנשק, במוקשים ובדברים אחרים. גישה זו הייתה לדבריו שונה בתכלית מהתנהגותם של אנשי גלאון (קיבוץ משורות הקיבוץ הארצי, שגם הוא היה בשטח המדינה הערבית), שלא התלוננו מעולם; ומבחינת המורל הייתה לדבריו ניצנים אחת הנקודות החלשות באזור מבחינה אנושית ומבחינה חברתית.⁴⁸ ברוח דומה לזו תיאר ווכמיל כי עוד בחודשי החורף (לפני פלישת המצרים) לא רצו חברי המשק לצאת לעבודה מחוץ לתחומי הקיבוץ, למרות פקודת המפקד הצבאי לצאת לעבוד. לדעתו זו הייתה רוח אנשי המשק אז, 'ואין לחשוב כי היא הוטבה לקראת הסוף, שכן כל אותה תקופה טענו חברי ניצנים שמפקירים ומקפחים אותם'.⁴⁹

מן האמור נראה שבקרוב דרגי הפיקוד של גבעתי התגבשה דעה שלילית מאוד על אנשי ניצנים, בנוגע לחולשתם החברתית ולמורל הנמוך שלהם. כל אותה תקופה המשיכו אנשי ניצנים להתריע על הסכנה הגדולה ששקפה ליישוב הנצור מצבא מצרים, אולם תלונות אלו לא 'הרעישו' כלל את מפקדי גבעתי באותו הזמן, במגיעיהם עם אנשי ניצנים ועם נציגי העובד הציוני, שנרתמו לסייע לקיבוץ המבודד מהעורף.

על חוסר העניין בניצנים, כמו שמשקף בהתנהגותו של מפקד גבעתי, אפשר ללמוד גם מדבריו של לוי אשכול⁵⁰ לאנשי העובד הציוני, כאשר בשיחה עמם טען כי מפקד חטיבת גבעתי לא העלה כלל את סוגיית ניצנים בשיחה ביניהם על ביטחון יישובי האזור בעצם אותם ימים קריטיים.⁵¹

קו זה, של חוסר אמון וחוסר תשומת לב מספקת, נמשך כל תקופת המצור. על שהתרחש באותם ימים בגזרת ניצנים העיד כמה חודשים לאחר נפילת היישוב גם יוחנן מנהיים. בעדותו הוא סיפר שלפני יציאתו לניצנים פגש את שורצשטיין במטה החטיבה, וזה מסר

47 אפרים דרורי, 'פרשת ניצנים' גביית עדויות, 5.4.1949, א"צ, 182-129/1951.

48 יצחק פונדק, 'פרשת ניצנים' גביית עדויות, 30.3.1949, שם.

49 יהושע ווכמיל, 'פרשת ניצנים' גביית עדויות, 5.4.1949, שם.

50 בתקופת המלחמה שירת אשכול במפקדה הארצית כעוזרו של בן-גוריון. מתוקף תפקידו זה הוא עסק בתחומי הגיוס, האספקה והרכש.

51 מזכירות משק ניצנים, לשר הביטחון, פרשת הגנת 'ניצנים' בדרום, 15.6.1948, אמ"ש, נ"צ/202/10.

העובד הציוני, ישיבת הוועד הפועל ביום ב', 27.6.1948, שם, AR-OZ-210 27.

לו כי בניצנים מחכים כל יום להתקפה מצד המצרים וכי 'לא רוצים להאמין לו בחטיבה'. כאשר העלה מנהיים את השגותיו ואת חששותיו הכבדים בנוגע לאי-התאמת מחלקת הטירונים שעליה פיקד ללחימה בגוב האריות נגד הכוח המצרי, הוא סיפר שנענה כי יש מספיק נשק בניצנים. תשובה זו נמסרה לו עם הבטחה כי יהיו לו שבועיים כדי להתאמן לפני הקרב (מציאות זו טפחה על פניו ברגע שנכנס עם לוחמיו לנקודה). מלבד זה העיד מנהיים כי אנשי החטיבה תדרכו את מפקדי מחלקת הטירונים להטעות את מגני ניצנים בדבר היותם כביכול מאומנים היטב, כדי להעלות את הרוח בנקודה.⁵²

על המציאות העגומה בתוך הקיבוץ השפיעו ככל הנראה גם המגבלות הרפואיות ורמת המשמעת הנמוכה של מקצת לוחמי התגבורת במקום. מן התיעוד הקיים עולה גם כי אנשים אלו באו מרקע בעייתי. כך כתב למשל משה הנפליק, סגנו של אברהם שוורצשטיין: 'הייתה זו כיתה המורכבת מכל הלא יוצלחים של הגדוד (בעלי מיניסקוס וכדומה). אנשים אלה לא היו מסוגלים לפעולות רציניות. היה גם חוסר במפקדי כיתות ואלה שנשלחו, שלושה במספר, הגיעו עם פתקה בה נכתב שיש לשלוט בהם ביד חזקה, היות והם היו עריקים וכדומה'.⁵³ ברוח דומה לכך העיד גם אפרים דרורי, סמג"ד 53: 'גם הגישה שלנו לניצנים לא הייתה כמו שהיא הייתה לגבי יתר הנקודות. בצבא לא היה צריך להיות יחס כזה. למשל אנשים שלא היו בסדר במקומות אחרים שלחו אותם לניצנים כמו למושב עונשין. חבל שאיש כמו שוורצשטיין היה צריך להילחם בתנאים ועם אנשים כאלה'.⁵⁴

פן אחר להתנהגות השלילית של החטיבה בהקשר הנידון קשור לאספקה לקויה של אמצעי לחימה. עוד ב־20 באפריל, בעקבות יום קרב אינטנסיבי מול כוחות ערביים מקומיים, ביקש אברהם שוורצשטיין מהחטיבה לחזק את הנקודה בכלי נשק ובאמצעי קשר תקינים. נוסף על כך, שוורצשטיין ציין את הסכנה הנשקפת לקיבוץ מצד המחנה הצבאי הבריטי הנטוש, ששימש את הכוחות התוקפים בזמן ההסתערות על המשק.⁵⁵ ביום זה וגם ב־7 ביוני, יום הקרב המכריע, היה הקיבוץ מנותק, ללא קשר אלחוטי תקין עם החטיבה וללא רובים בכמות מספקת, וגם חסר נשק מסייע (מרגמות ונשק נ"ט). כך, בקשות נואשות מצד אנשי ניצנים לתגבור באמצעי לחימה מסוגים אלה באותה תקופה לא נענו, והמפקד האזורי (להלן מא"ז) אברהם פבלוביץ נאלץ לכתת את רגליו עד המטכ"ל בתל אביב כדי לבקש את בקשתו זו יממה לפני הקרב המכריע (נשק חיוני שהגיע יממה לפני הקרב ואוחסן בחטיבה לא סופק לקיבוץ).⁵⁶

52 יוחנן מנהיים, 'פרשת ניצנים' גביית עדויות, 5.4.1949, א"צ, 182-129/1951.

53 משה הנפליק, שם.

54 אפרים דרורי, שם.

55 אברהם א' שוורצשטיין, הנדון: דו"ח על ההתקפה שנערכה על ניצנים ב־20.4.1948, א"נ, תיק 2.

56 שמעון אנטין, 'פרשת ניצנים' גביית עדויות, 6.4.1949; יצחק פונדק, 'פרשת ניצנים' גביית עדויות, 30.3.1949 – שניהם בא"צ, 182-129/1951. בוועדת החקירה אמר יצחק פונדק, מג"ד 53, דברים נוקבים ביותר בנוגע ליום נפילת ניצנים: 'מי שנכח אז בישיבה יכול לספר על צעקות היסטוריות ממש שדרשתי פעולת תמיכה לניצנים, אבל אנו [צ"ל: ענו] לי כי אין אנו נלחמים על ניצנים אלא נלחמים עם המצרים ולא משנה אם ניצנים תיפול או לא תיפול'.

יומיים לאחר נפילת ניצנים הופץ ה'דף הקרבי' מטעם פיקוד החטיבה, ובו הואשמו חברי ניצנים האשמה חמורה במורך לב ובתבוסתנות.⁵⁷ יום אחרי כן שיגר מפקד גבעתי אבידן מברק תמציתי למטכ"ל, ובו ציין כי חברי הקיבוץ התחבאו במקלטים ולא נלחמו וגם יזמו את הכניעה בהניפם פעמיים דגל לבן.⁵⁸ אבידן ביסס את דבריו אלו על עדות ראייה מפוקפקת – גם לפי מסקנות ועדת החקירה⁵⁹ – של שני סיירים שהיו בקרבת הקיבוץ המותקף. דברים אלה מנותקים מהמציאות וסותרו אותם לחלוטין גם עדויות רבות של לוחמים וקצינים שהשתתפו בלחימה והוצגו לפני ועדת החקירה. שנה לאחר המלחמה, ועדת החקירה טיהרה לחלוטין את שמם של חברי ניצנים שהשתתפו בקרב,⁶⁰ וגם שמעון אבידן חזר בו מן ההאשמות החמורות שלו והתנצל בחצי פה לפני חברי ניצנים בפגישה אישית.⁶¹

בעקבות האשמות אלו של פיקוד גבעתי שלחה מזכירות הקיבוץ (מתל יצחק, לשם התפנו הנשים והילדים) ב-15 ביוני מכתב מחאה חריף לשר הביטחון דוד בן-גוריון, ובו הטילו החברים על מוסדות המדינה ועל צה"ל את האחריות לכיבוש ניצנים.⁶² לדבריהם, פעולות הפיקוד הצבאי פגעו ביכולתו של הקיבוץ להתמודד עם הסכנות שרצו לפתחו במקום לחזקו. כך, נכתב כי לאחר כישלון ההתקפה על ריכוזי הכוח המצרי באישדוד בימים 1-3 ביוני⁶³ 'נתן הפיקוד הוראה להוציא את המחלקה המאומנת שחנתה בניצנים ולהחליפה במחלקת טירונים שהייתה צריכה להתאמן בניצנים'.⁶⁴ מדוע, תמהו הכותבים לאחר שהתבררה עוצמתו של צבא מצרים באישדוד,⁶⁵ הוחלט 'לא להגביר את הגנת ניצנים בנשק אנטי-טנקי, אלא, להיפך, להחלישה על ידי הוצאת התגבורת!'.⁶⁶

57 דרור, ניצנים: קיבוץ שנבנה פעמיים, עמ' 17.

58 להלל-דיין, יעקבי מגדוד 53, א"צ, 10.6.1948, 1022-922/1975.

59 דו"ח מחקירת פרשת ניצנים, מסקנות, 15.4.1949, שם.

60 שם.

61 מילשטיין, הופקרו למוות, עמ' 227.

62 מזכירות משק ניצנים לשר הביטחון, פרשת הגנת 'ניצנים' בדרום, 15.6.1948, אמ"ש, נ"צ/10/202.

63 הכוח המצרי באישדוד הותקף במבצע פלשת בימים 1.6.1948-3.6.1948 על ידי כוחות מגבעתי וחטיבת הנגב. התקפה זו נכשלה, ועד אמצע יולי השתרר מעין קיפאון; המצרים שלטו ברצועת החוף עד אישדוד ובפרוודור על בסיס הציר מג'דל-פלוג'ה לכיוון הרי חרוון. בקרבות מאמצע יולי ואילך הצליחה חטיבת גבעתי, בעזרת כוחות מחטיבת הנגב, להסיג לאחור בהדרגה את הכוחות המצריים ולהקל את הגישה לנגב כולו.

64 יומיים לפני כיבוש הנקודה ב-7 ביוני הגיע הסמג"ד אפרים דרורי לניצנים עם פקודה מפורשת מטעם מג"ד 53 יצחק פונדק להוציא מתוך הקיבוץ את מחלקתו של שוורצשטיין ולהשאיר את מחלקת מנהיים. עקב התנגדות עזה של מא"ז ניצנים אברהם פבלוביץ' לצעד זה, ותוך כדי תיאום מחדש עם יצחק פונדק בקשר, בוטלה לבסוף ההחלטה. ראו: אפרים דרורי, 'פרשת ניצנים' גביית עדויות, 5.4.1949, א"צ, 182-129/1951.

65 דוד בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט, משרד הביטחון, תל אביב 1982, עמ' 481.

66 מזכירות משק ניצנים לשר הביטחון, פרשת הגנת 'ניצנים' בדרום, 15.6.1948, אמ"ש, נ"צ/10/202.

נוסף על כך, חברי מזכירות ניצנים העלו עוד כמה שאלות נוקבות שנוגעות לשיקולי ביטחון ולהתנהגות פיקוד גבעתי סביב הקרב על ניצנים. שאלות אלו נגעו בין היתר בהערכות המצב של הפיקוד הצבאי לקראת התקפה על הקיבוץ. כך מתוארים: אי־אספקת נשק הכרחי לנקודה (נשק אנטי־טנקי בעיקר), החלטת הפיקוד הצבאי לחכות ללילה כדי להושיט עזרה למשק המותקף ואי־ההקשבה או העברת מסרים מבלבלים למגני ניצנים.⁶⁷ יחס זה של גבעתי כלפי אנשי ניצנים, שעולה מעדויות של קצינים ולוחמים מחטיבת גבעתי לפני ועדת החקירה ומדברי אנשי הקיבוץ ותנועתם, פגע ברוח המגנים, והרגשת הנטישה וההפקרה התחזקה בקרבם. עם זאת, חשוב לזכור כי ועדת החקירה לפרשת ניצנים לא הטילה על חטיבת גבעתי את האחריות לכישלון הצבאי בניצנים. מלבד העדויות האלה, אין הוכחות ברורות כמו מסמכים ויומני מבצעים שיראו הזנחה מכוונת, וודאי לא הפקרה של ניצנים מצד החטיבה. נוסף על כך, לא ניתן להתעלם מן השיקולים הצבאיים הכשרים (אף על פי שכמה מהם היו מוטעים בדיעבד) אשר הנחו את מפקדי גבעתי באותם ימים. לאלו נוספו בעיות קשות כמו מחסור חמור בכוח אדם מיומן ובציוד מלחמה, שחייבו את הדרגים הבכירים להכריע הכרעות קשות בשלב הבלימה של המלחמה.

אם כן, הוויכוח המר על מה שאירע בניצנים, הנמשך למעשה עד עצם הימים האלה, התלקח עוד בשבוע הראשון לאחר כיבוש היישוב. נוכל לראות מיד כי יחסים מורכבים ובעייתיים לא הוגבלו לקשר שבין אנשי הקיבוץ למעטפת הצבאית החיצונית, אלא הם כללו גם את היחסים שבין אנשי הקיבוץ לאנשי התגבורת בתוככי המשק.

לוחמים סדירים וחברי קיבוץ דרים בכפיפה אחת

ב־27 במארס תוגבר ניצנים במחלקה 7 מפלוגה ג בפיקודו של אברהם שוורצשטיין, לאחר שסיימו אנשיה את אימוני הטירונות.⁶⁸ חיילי המחלקה, רבים מהם עולים שלא היו בקיאים בשפה העברית,⁶⁹ עסקו בעבודות ביצורים, במיקוש ובפעולות יזומות שנועדו לסכל התקפות נוספות על הנקודה.⁷⁰ לשם הקמת מערך הביצורים במחנה נעזרו המגנים גם בטרקטור של הקיבוץ; באמצעותו הם ערמו ערמות חול מסביב לבתים וביצרו עמדות ההגנה ותעלות הקשר.⁷¹ מוקד חשוב אחר שעסק בו הפיקוד המקומי בניצנים היה נושא הפנאי. מפקד התגבורת אברהם שוורצשטיין הבין את ערך המוסף שיכול כלי זה לתרום להעלאת רמת המורל של פקודיו, ובעקיפין גם למורל חברי המשק. לפיכך הוא הפנה מכתב אל קצין התרבות של גדוד 53, ובו ביקש אספקה מסודרת של מצרכי תרבות ופנאי שונים:

67 שם.

68 דרור, ניצנים: קיבוץ שנבנה פעמיים, עמ' 13, 195.

69 יאיר מיכלין, התכתבויות (יומן), א"נ, מכל 4, תיק 5.

70 דרור, ניצנים: קיבוץ שנבנה פעמיים, עמ' 63.

71 יומן המחלקה, א"נ, מכל 6, תיק 4.

זה חודש ימים שאנו נמצאים בניצנים ורק פעם אחת קיבלנו עיתונים שאבד עליהם הכלח. לעיתונים כאלה יש רק שימוש אחד בלבד ואת זה צריך לספק האפסנאי הגדודי ולא קצין התרבות. אני מבקשך מאד שעם כל שיירה לניצנים תדאג שישלחו לנו עיתונים מאותו שבוע ועלונים. כמו כן דאג נא לשלוח לנו משחקי שח־מט, כדורי פינג פונג וספרי קריאה. בתודה ובתקווה שהדבר יסודר. נ.ב. הואיל וסודר חשמל במגורים שלנו, אבקשך לשלוח לנו רדיו עבור המחלקה.⁷²

כחלק מן המאמצים הללו מתוארים גם הרוח הטובה ששררה בין כמה מחברי הקיבוץ לכמה מלוחמי המחלקה הצבאית והקשר החם שנרקם ביניהם; לדברי משה הנפליק, אחד המפקדים במקום, ניצלו הלוחמים את זמנם הפנוי לתחרויות ספורט כמו כדור עף ופינג פונג, עם חברי המשק. לצד זאת, אורגנו בחצר הקיבוץ גם ערבי תרבות, ובהם הושמעה מוזיקה באמצעות פטפון ותקליטים קלאסיים שהביאו עמם לוחמי התגבורת.⁷³ בנסיבות החברתיות הללו, כך הסביר זאת אברהם שוורצשטיין, הוא סירב להצעת פיקוד הגדוד לעזוב את הקיבוץ ולצאת לחופשה ארוכה בעורף.⁷⁴

באופן אקראי, השתלבו חברי המשק גם בפעילות מבצעית שזים הכוח הצבאי בנקודה; כך חבר כוח של כיתה מאנשי הקיבוץ למחלקת הלוחמים ב־26 באפריל. פעולה זו כוונה נגד פלאחים ערבים (מקצתם חמושים) שרעו את עדריהם בשטחי גן הירק של הקיבוץ, במרחק שניים-שלושה קילומטרים מן היישוב. הכוח התמקם בתוך פרדס סמוך לגן, ואחרי כן פתח באש חזקה לעבר הפלאחים. ההתקפה גבתה את חייהם של כמה חמושים ערבים (לא מצוין מספר) והניסה את האחרים. אלה הותירו מאחוריהם את עדריהם.⁷⁵

לעומת תיעוד זה, שמתוארים בו יחסי שיתוף פעולה תקינים בין הלוחמים לחברי המשק, מקורות אחרים מציגים תמונה שונה בתכלית. מן הדוגמאות הללו אפשר להביא את סיפורה של חברת המשק שולמית דורצ'ין, שפעלה לקרב בין חברי המשק ללוחמי גבעתי בנקודה. היא העידה כי קיימת במשק תופעה בשם סנוביזם, וסנוביזם זה יוצר ריחוק ופילוג בין חברי הקיבוץ ללוחמי התגבורת.⁷⁶ דורצ'ין סירבה לקבל מציאות זו ופעלה לשנותה בכל כוחה. כך נכתב עליה בחוברת זיכרון לזכרה: 'כשמגיעות למקום מחלקות ההגנה ואחר כך הצבא, שולמית היא הדואגת לנוחיותם ולעידודם, ורבות זכויותיה ביצירת אווירה ידידותית בין תושבי המקום ומגניו'.⁷⁷

עוד תיאור לרגשות הקשים בתוך היישוב אפשר למצוא בחוברת שהוציאה לאור מזכירות הנוער הציוני ב־1952; מתוארות בה ההרגשה הקשה והתמרמרותם של לוחמי

72 פונדק, גדוד 53, עמ' 79.

73 דרור, ניצנים: קיבוץ שנבנה פעמיים, עמ' 64.

74 יומן המחלקה הצבאית בניצנים, א"נ, מכל 6, תיק 4.

75 שם.

76 שולמית: עלים לזכרה של שולמית דורצ'ין, שנפלה בקרב על אדמת ניצנים במלחמת הקוממיות, הוצאת ההורים, תל אביב תשכ"א, עמ' 57.

77 שם, עמ' 63.

התגבורת, שהלינו על תנאי החיים הקשים בניצנים, ללא 'מזון טוב, מכתבים, עיתונים, סיגריות וחופשות'. רוב התלונות האלה הופנו אל מטות הגדוד והחטיבה המרחבית; לוחמי גבעתי האשימו אותם באי-הגעת השיירות. תסיסה זו לוותה גם באיומים לשביתת רעב כוללת, ורק לאחר שכנועיו של שוורצשטיין (מפקד התגבורת), שדיבר ללב אנשיו, נסוגו הלוחמים מכוונתם.⁷⁸

מן התיעוד הקיים, וכפי שצוין למעלה, עולה גם כי מקצת מלוחמי התגבורת בניצנים באו מרקע בעייתי עם רמת מוסר ומשמעת ירודה.⁷⁹ עם העברות האלה נמנו ביזה וגנבות בתוך המשק.⁸⁰ כך, במכתב שכתב יהושע ברגר לחברתו הוא תיאר את גנבת הטבעת בעלת הערך הרגשי הרב שקיבל ממנה. אירוע זה התרחש בעת הרחצה, בזמן שהוא הוריד אותה מידו.⁸¹

יש לי בשבילך בשורה לא משמחת ביותר והיא שהיום בבוקר כשהלכתי להתרחץ שמתי את טבעתך בתוך תיק המשקפיים שלי וכשחזרתי לא מצאתי את הטבעת. למרות שאני חושד באדם מסוים שידו מעורבת בעניין הטבעת, אין באפשרותי לעשות מאומה מכיוון שלא ראיתי במו עיני שהוא גנב את החפץ. ידוע לך עד כמה האמנתי בטבעת זו ואף פעם לא ענדתי אותה על ידי הימנית מחשש שאפגע. ועכשיו אחרי שהטבעת נעלמה כליל הנני מיואש לגמרי ואודה ולא אבוש שפשוט פוחד אני לצאת למקום מסוכן, כי אין בי אותו הביטחון כמו בעבר שהטבעת הייתה על ידי השמאלית.⁸²

באירוע אחר שהשתתפו בו רבים מאנשי התגבורת נענש אחד הלוחמים ונשלח לשמירה ארוכה במיוחד, וכאות סולידריות הצטרפו אליו עשרה מקרב חבריו. בזמן השמירה התפרעו כל הלוחמים והפכו את המחנה. יהושע ברגר כתב: 'השתוללנו והפכנו את המחנה, ואיש מאנשי המחלקה לא יכול היה להירדם עד חצות'.⁸³

מלבד המישור החברתי קיימות עדויות שמצביעות על חילוקי דעות קשים בין מפקדי התגבורת לפיקוד המקומי בראשות המא"ז. בולטת בהקשר הזה סוגיית הפיקוד על הקיבוץ. להבדיל ממרבית הנקודות במרחב היה בניצנים המא"ז אברהם פבלוביץ המפקד הבכיר במשק. פבלוביץ נעדר מיום הקרב ב-7 ביוני מכיוון שהיה באותו יום במטכ"ל בניסיון להשיג תמיכה בנושק לטובת הקיבוץ. את מקומו מילא המפקד הצבאי אברהם שוורצשטיין, שפיקד על הכוח בניצנים בזמן הקרב המכריע נגד צבא מצרים. נורמה זו, שהמפקד הצבאי כפוף לפיה למא"ז המקומי, לא הייתה מקובלת לרוב באותם ימים. נושא זה נידון בין היתר

78 יומן ניצנים, הוצאת הקיבוץ, ניצנים תש"ט, עמ' 23, 46.

79 מכתבים של החייל יהושע ברגר אל חברתו, 28.5.1948, א"נ, קרטון עלייה על הקרקע עד המערכה, תיק II.

80 ש.ם.

81 ש.ם.

82 ש.ם.

83 מכתבים של החייל יהושע ברגר אל חברתו, 24.5.1948, ש.ם.

בוועדת החקירה לפרשת ניצנים. כך, על פי עדותו של שמואל רוטהולץ, הכוח הצבאי בקיבוץ היה צריך להיות כפוף למא"ז כל עוד הוא קטן מגודל של פלוגה. בדבריו הוא הסביר כי המציאות בניצנים יצאה מבחינה זו מן הכלל וציין כי יש צורך לברר את הסיבה לכך.⁸⁴ רוטהולץ המחיש את בעייתיות הסוגיה גם בתיאור התרחשות מבצעית בניצנים, כאשר רצה שומר השדות לצאת עם לוחמי התגבורת למשימה מבצעית מחוץ למשק. פעולה זו נמנעה בסופו של דבר בידי סגן המא"ז מאיר (מרה) אנטין; זה הסביר ללוחמים: 'לוחמים יש מספיק, אבל שומר שדות יש לנו רק אחד'.⁸⁵

גם חבר המשק אהרן מזיא (מחנך, סופר ופעיל פוליטי וחברתי רב-פעלים וזכויות בקרב הנוער הציוני בגולה ובעובד הציוני אחרי עלייתו ארצה, בעת שהצטרף לקיבוץ ניצנים) הצביע על כישלונות בולטים בתחום החברתי והביטחוני במקום. האשמותיו עסקו בעיקרן בנורמות התנהגות פסולות שנפוצו בקרב אנשי הקיבוץ באותם ימים. עם ההיבטים האלה נמנו אווירה גלותית קודרת, רכילות, השמצות הדדיות ותפקוד לקוי וחוסר אחריות בתחום הביטחוני.⁸⁶ לבסוף, אי-הכרת המפקדים והחברים לקרב את שמותיהם של לוחמים במחלקת הטירונים, שהגיעה כתגבורת ימים מספר לפני התקפת המצרים, ב-7 ביוני מדגימה היטב את חוסר הלכידות בין הלוחמים בנקודה. כך העיד מפקד הכיתה יעקב רוק: 'השתתפתי בקרב על ניצנים ביוני 1948. מילאתי אז תפקיד של מפקד כיתה. חוץ ממפקד [צ"ל: מהמפקד] מנהיים, אינני זוכר את שמות הבחורים שהשתתפו יחד איתי בקרב הנ"ל כי כולם היו חדשים והיינו יחד רק זמן קצר. ייתכן שהייתי יכול להכיר את הבחורים לפי התמונות'.⁸⁷

הרוח בתחילת המלחמה – עוצמה וחולשה יחדיו

למרות ההחמרה הביטחונית, בחודשי המלחמה הראשונים המשיכו כמה מאנשי הקיבוץ להקריין אופטימיות ותקווה. כחלק מן המאמצים להעלות את מורל האנשים בנקודה הוקרנו ביישוב סרטי קולנוע, אורגנו חגיגות לציון חגי ישראל ונערכו חוגים ללימוד עברית עבור העולים החדשים במשק.⁸⁸ תיאור אחר שמצוינת בו שמחת היצירה והעשייה הביטחונית של החברים באותם ימים אנו מוצאים גם במכתב ששלח חבר משק לחברת הקבוצה ששהתה מחוץ לקיבוץ באותם ימים. מכתב זה מצוי בארכיון ניצנים, וזה תוכנו:

84 שמואל רוטהולץ, 'פרשת ניצנים' גביית עדויות, 30.3.1949, א"צ, 129/1951-182.

85 שם.

86 אהרן מזיא לאשר רוט, אמ"ש, AR-A-014-02.

87 עדותו של יעקב רוק; על חוסר ההיכרות בין לוחמי ניצנים ראו גם את עדותה של צפורה וינטרוב (גליקטר), 6.4.1952; הנדון: נעדרי ניצנים, מסמך מטכל/אכא 17833/965, דצמבר 1953 - כולם בא"נ, תיק גבעתי 1947-1953.

88 חיים מילשטיין, חברינו בשליחות, 6.12.1947, שם, תיק 2.

הננו מתבצרים באופן רציני מאוד והושקעו כבר אלפי ימי עבודה ובצורים. גם בלי הנוער הננו מונים עתה כ־160 נפש (גם בלי הילדים) בתוך זה קרוב ל־40 זמניים, אורחים רצויים דווקא. בזמן האחרון הגיעו כ־10 ארגונינאים והם מונים כבר 14 איש אצלנו ומחכים לעוד. בין הבאים גנת, מורה לאנגלית, כנר, פסנתרן, שען, ספרן וקצת רווקות, כלומר אלמנטים פרודוקטיביים ורצויים. השיכון צפוף, גם בחדר האוכל ו[ב]מקלחת צפוף, אולם בימים אלה צפיפות זו שופעת חמימות ובטחון עצמי, מה גם שבמובן חברתי זה מוסיף הרבה. ועם כל הצרות וקשיים וצערות המצב רוח הוא איתן בהחלט, ההרגשה היא טובה ובמהירות נוצר הוואי מיוחד במינו שנרקם בעמדות והקמת בצורים. אם תבואי עתה לא תכירי את ביתך. גדרות כמו בברגן-בלזן בשעתו (אמנם לא כדי למנוע יציאה אלא כניסה), פרודשקטורים, טלפונים, עמדות, שקי חול על חלונות התינוקות, האפלה בערב. כלים מכלים שונים. בזמן קבלת שבת תראי נרות על הפסנתר. רובה על ברכי החבר המקריא את פרשת השבוע.⁸⁹

לימים העיד גם חבר הקבוצה עקיבא (קובה) פלד, שתיאר בזיכרונותיו את רגשותיו מתקופת המלחמה ומן הקרב האחרון: 'בניגוד למלחמת העולם, שבה חשבתי רק על הצלת החיים – כאן נלחמתי עם חברי עבור המדינה שלי, ועל הבית שלי שבנינו בעמל כה רב. מי שגדל בארץ, מקבל את המדינה כדבר מובן מאליו, אבל לאדם כמוני שגדל בגולה בין גויים, זר בארץ לא שלו – לאדם כזה, הייתה משמעות מיוחדת וזכות להילחם עבור מולדתו וביתו'.⁹⁰

התיאורים האלה, המשקפים אופטימיות ואמונה, זורעים אור חלקי על רמת המורל ועל כושר העמידה של מקצת חברי המשק, שלמרות הקשיים שמרו על אופטימיות כל ימי המצור שהוטל על הקיבוץ לאחר פרוץ המלחמה. מנגד, מצוי תיעוד רב אשר מתאר תמונה שונה בתכלית מזו – מורל ירוד וחולשת הרוח של חברי המשק האחרים. כאמור, הדבר בה לידי ביטוי עוד בראשית המלחמה, כאשר במכתב למוסדות ציינו החברים כי אם לא תיענינה דרישותיהם בנושאי הביטחון והכלכלה, הם ייאלצו לעזוב את המשק.⁹¹ אכן, בפועל עזבו מספר ניכר של חברים (רובם עולים חדשים) את הקיבוץ עוד בשלבים מוקדמים, בכך הכעיסו את הנותרים מאחור והכאיבו להם מאוד; ואלה בזו לעוזבים וכינו אותם חלשי כוח רוחני ונפשי לעמוד בקשיים ולחיות חיי שיתוף משום שהם מוכרחים לספק מיד את צורכיהם ועוד.⁹²

סדקים בכושר העמידה של חברי ניצנים נתגלו גם סביב עזיבתו בפברואר 1948 של אהרן מזיא עם משפחתו, אגב האשמת אנשי ניצנים בתחום החברתי ובתחום ביטחון

89 לעתידה שלום רב, ניצנים, 13.2.1948, שם, קרטון עלייה על הקרקע עד המערכה, תיק II.

90 קובה, הוצאת המשפחה והקיבוץ, ניצנים 2001, עמ' 47.

91 ניצנים להח' אידוב כהן, 25.1.1948, א"ג, תיק 2.

92 איגרת (ד) מניצנים לחברים בשליחות, 6.12.1947, שם, תיק II. חברים רבים יותר עזבו את הקיבוץ לאחר תום המלחמה. בין העוזבים את המשק באותם ימים נמצא גם אליהו הוכברג, מפקד הפל"ם בזמן המלחמה. ראו: עוזבים, ריכוז משק, שם, תיק 1, מכל 4.

המשק.⁹³ התגובה החריפה של מזכירות הקיבוץ לא איחרה לבוא, ומזיא הואשם בעקבות עזיבתו בפחדנות ובנתק מן המציאות:

בימים אלה עזבה אותנו משפחת מזיא (כולה 6 נפשות + ילדים). אין לי הגדרה אחרת לזאת מלבד: התנוונות-דגנרציה. נמאסו להם חיי חברה, חובה, הסתפקות במועט, משטר ביטחון ועול, סיום תקופת הזהב של פטפוט, פילוזופיה, שוונצולוגיה. ברור שאהרן עטף את העניין בתיאוריות ומשברים ואינצידנטים אשר רובם ככולם הם פרי התלות באוויר במקום במציאות. נכון שרתיעה ופחד זרזו את יציאתם. בקבוצה ובתנועה זה עושה רושם עצום, פשיטת רגל מכוערת של אישים כאלה בימי מבחן ראשונים של ניצנים. אהרן דופק על דלתות התנועה דורש ברור ומבטיח שמוכן ללכת אפילו לנגב ובלבד שלא יאמינו לטענות אנשי ניצנים על סיבות משבר. בן אדם זה (למרות עברו המזהיר וערכו - כבודו במקומו מונח) לעתים רחוקות רק היה איש ריאלי התופס את המציאות מסביבו. יש בו הרבה מן הפזור והבטלנות של פרופסורים ומלומדים. הקבוצה עברה על ענין זה לסדר יומה - בבז ובאדישות.⁹⁴

הסלמה ופלישה: היחלשות הרוח

לאחר פלישת המצרים לארץ ב-15 במאי 1948 נעשה האיום הביטחוני על הקיבוץ איום על עצם קיומו. בלילה שבין 16 ל-17 במאי 1948 פונו ילדי ניצנים, במבצע תינוק, לבאר טוביה.⁹⁵ בלילה שבין 2 ל-3 ביוני פונו בהוראת החטיבה גם רוב הנשים; הן נקראו לחבור לילדיהן, ששהו אז בתל יצחק במרכז הארץ.⁹⁶ פינויים אלה גרמו מורת רוח רבה בקרב רוב האנשים שנותרו בקיבוץ, ואף נשמעו שוב איומים לנטוש את המשק.⁹⁷ קולות אלו משקפים במידה רבה את המצוקה הרבה של חברי המשק, שהרגישו לא רק מופקרים אלא גם מקופחים מבחינה צבאית וכלכלית.

לאחר זמן קצר ביטא גם חבר הקבוצה שאול אילני את האכזבה העמוקה מחברות הקיבוץ שבחרו לעזוב אל העורף; כך הוא כתב לאשתו ב-6 ביוני (יום לפני נפילת הקיבוץ):

פשוט כל הבחורות הוותיקות שיכלו לעזור במשהו, בהכנת אוכל וכל המצרכים השונים, הסתלקו ונשארו רק אלו, הבחורות שאינן אפילו חצי שנה בקבוצה ועליהן הוטל כל העול והדאגה לחבר. אנו מעריכים אותן על כך. ולהיפך, אני יודע מה יהיה יחסי אל אותן הבחורות שנסו מנוסת בהלה, וביחוד פשוט איני יכול לתפוס שגם [השם מחוק] יכלה להיות ביניהן. הרי היא זו תמיד [ש]דברה גבוה גבוהות

93 אהרן מזיא לאשר רוט, אמ"ש, AR-A-014-02.

94 לעתידה שלום רב, ניצנים, 13.2.1948, א"ג, קרטון עלייה על הקרקע עד המערכה, תיק II.

95 אילון, חטיבת גבעתי במלחמת הקוממיות, עמ' 564.

96 דרור, ניצנים: קיבוץ שנבנה פעמיים, עמ' 80-81.

97 אליהו הוכברג, 'פרשת ניצנים' גביית עדויות, 31.3.1949, א"צ, 182-129/1951.

[צ"ל: גבוהה-גבוהה] ומאד הללה את מעשה האצ"ל. אבל כשזה מגיע למבחן, הלב אינו שלם עם הפה. בהקשר לעבודה, אנו ממשיכים וחופרים וחופרים עד בלי סוף. פשוט כבר נמאס.⁹⁸

במכתב אחר שכתב אילני הוא תיאר את היחלשות הביטחון העצמי בקרב רבות מן הנשים. בדבריו הוא הדגיש כי מצב הרוח היה טוב יותר לולא כמה נשים שממרות את חיי החברים בדיבורים שלהן. לדבריו, מצב רוחן של אותן נשים היה ירוד מאוד, ורבות מהן היו רוצות לברוח מן המערכה. הוא הוסיף כי הייתה אספה בקשר לעובדות אחרות, וזו לא הוסיפה לא לכבודה של הקבוצה בכלל ולא לכבודן של הבחורות בפרט.⁹⁹

נראה כי בשלב זה שררה במשק אווירה קשה במיוחד. המצב העגום הזה לא נעלם מעינייה של שולמית דורצ'ין, חברה חדשה ודומיננטית בקיבוץ שהשתדלה בכל מאודה לרומם את רוחם השפופה של אנשי המשק באמצעות שיחות, בדיחות, השמעת שירים באמצעות המנדולינה שהחזיקה בידיה ועוד. עם זאת, מאמציה אלה להעלאת המורל הצליחו אך מעט בשל שפל הרוח העמוק. על אווירת הנכאים שהשתלטה על חברי משק רבים באותה העת העידה בין היתר חברת הקיבוץ חנקה קובה: 'כוח על-אנושי נחוץ היה כדי לרומם את רוחם. נשארנו עזובים עם צו מפורש לעמוד על נפשנו. לא מעטים עזבונו, הלכו צפונה - שם בטוח היה יותר'.¹⁰⁰

אופטימיות ורגעי שפל בין לוחמי התגבורת

ביומן המחלקה שכתב משה הנפליק, סגנו של שוורצשטיין, תיאר המחבר את רגשות הלוחמים בנקודה עם הכרזת העצמאות ונאומו של בן-גוריון לפני האומה. לדבריו, ההכרזה על מדינת ישראל ששודרה ברדיו וההבטחה לעימות ארוך ועקוב מדם מילאו את לב הלוחמים רגש חם, והם הביעו נכונות להגן על המדינה הצעירה עד טיפת הדם האחרונה.¹⁰¹ מאותו מקור עולה שאנשי המחלקה היו מלוכדים למדי, עם מורל שמור, בהתחשב בנסיבות ובתנאים הקשים ששררו בניצנים באותה תקופה. אחת הסיבות ללכידות זו הייתה כנראה אהדתם למפקדם אברהם שוורצשטיין, שניחן בתכונות של מנהיג מחונן שפעל רבות לגיבושם בכוח אישיותו ודאגתו הרבה. מפעולותיו הראויות לציון אפשר לציין את מאמציו המוצלחים להחזיר את הלוחמים לתלם לאחר שאיימו לשבות רעב אם לא ישופרו תנאי

98 שלום שרה!, שאול אילני, א"נ, תיק 2.

99 מכתב, שאול אילני, שם, תיק נפטרים.

100 שולמית: עלים לזכרה, עמ' 61. גם בסקירה החודשית של עלון העובד הציוני (תנועת האם המיישבת של ניצנים) מ-21.6.1948 תואר הלך הרוח של חברי ניצנים ערב הקרב המכריע במילים 'מצב של דיכאון חמור'. ראו את דברי הח' י' גולדשטיין בישיבת הוועד הפועל ביום ב', 21.6, אמ"ש, AR-OZ-210-27.

101 יומן המחלקה הצבאית בניצנים, 14.5.1948, א"נ, מכל 6, תיק 4.

החיים בניצנים. נוסף על כך, שוורצשטיין דאג להגעת המג"ד יצחק פונדק לניצנים. משה הנפליק כתב: 'הבוקר כינס המג"ד את מחלקתנו והרצה על הבעיות הדחופות העומדות לפנינו ונתן לנו האפשרות לצאת לחופש מיד ולעזוב את הקיבוץ לחלוטין או לדחות את החופשה לחודש ימים ולהישאר במקום בקביעות. אחרי דיון בעניין ובהכרעתו של אברהם שלנו הוחלט לדחות את החופש. הכריעה במקרה זה אהבתנו למקום ולאנשיו, שהתייחסו אלינו כאל חברי הקיבוץ ממש'.¹⁰²

כאמור, לעומת התיאורים האלה, המציגים תמונה אופטימית, מקורות רבים אחרים מציגים תמונה שונה בתכלית. מקור כזה, הנותן הד למצוקות האנשים שנותרו בקיבוץ לאחר פינוי הנשים והילדים, נתן יהושע ברגר. באחד ממכתביו של הלוחם לחברתו (לימים אשתו) עטרה הוא תיאר את הבדידות ואת החרדה ששררו באותו הזמן בתוך המשק. מכתב זה מגולל את אירועי יום 29 במאי 1948, שאז חלפה על כביש החוף, סמוך לניצנים, שיירה ארוכה מאוד של כוחות צבא מצריים אשר עשו את דרכם צפונה לכיוון אישדוד והוחל בירי ארטילרי כבד ולא פוסק על הקיבוץ.¹⁰³

החל משעות הבוקר הבחנו בכביש הראשי מג'דל-אשדוד, שיירה של מכוונות שנסעה ממג'דל לכיוון צפונה. עקבנו אחרי השיירה, וראינו טנקים, מכוניות משוריינות, מכוונות משא מלאות חיילים, ואווירונים טסים מעל כל הטור הזה. תיכף ומיד כל האנשים נכנסו לעמדות והתכוננו לקראת הקרב. השיירה הזאת נמשכה משעה 10:30 ועד 6 אחרי הצהריים. הצופים שלנו הספיקו לספור אלפיים 2000 [הערכה זו אינה סבירה], מכוניות שונות. כשראינו שהמצב נואש ואין לנו כל תקווה, ובפרט כשאנשי הקבוץ החלו לחפש תחבולות כיצד לברוח מבלי שירגישו בהם, האנשים שלנו היו כמו משוגעים והחלו לדבר שטויות (שאלו היו שטויות אני רואה עכשיו, אתמול זה היה רציני מאד) על שבי ועל מות. כולנו היינו בטוחים שלעולם לא נראה יותר אף אחד ממכרינו. יום כמו שהיה לי אתמול לא היה לי אף פעם בחיי ואני מקווה שגם לא יהיה לי. כבר התייאשתי מלראות אותך אי פעם.¹⁰⁴

תיעוד אחר מאותו אירוע מצוי ברשימות יומנו של יאיר מיכלין, חברו הקרוב של ברגר מיחידת התגבורת. מכתביו עולה במובהק המצוקה הקשה שהרגישו הלוחמים בנקודה בעת מעבר השיירה והרהורי החייל עצמו על 'מוות, שבי או בריחה'. נוסף על כך תיאר מיכלין את האחריות הכבדה שרצתה עליו ועל יתר הלוחמים בנקודה, שכן הם ראו לנגד עיניהם את משפחותיהם ואת קרוביהם בעורף, בתל אביב. כן הוא ציין כי החובה הלאומית לעכב את תנועת צבא מצרים צפונה (שנועדה להעניק עוד זמן להתארגנות הצבאית ביתר

102 שם.

103 מכתבים של החייל יהושע ברגר אל חברתו, 30.5.1948, שם, תיק 2; 'ניצנים', יום שני, 1.6.1948, שם, קרטון עלייה על הקרקע עד המערכה, תיק II.

104 שם.

החזיתות) הייתה ידועה היטב למגנים בקיבוץ.¹⁰⁵ דברים אלו, ובפרט דאגת החייל לגורל משפחתו וקרוביו בעורף, שזורים ברוב דפי היומן, ומשקפים במידה רבה את הרגשת הנתק המעיקה בקרב כלל הלוחמים (חיילים וחברי משק) בשבועות האחרונים לעמידת הקיבוץ.

הקרב האחרון – עמידה בכבוד למרות הכול

כמו שראינו, עוד לפני הקרב המכריע יזמו לוחמי התגבורת פעילות התקפית ופעולות עונשין מחוץ לשטח הקיבוץ נגד כוחות עוינים. כמוהם סייעו חברי המשק לפצועים, לוחמי פלמ"ח, שפוננו לניצנים אחרי הקרב באישודוד.¹⁰⁶ על העזרה הזאת כתב בין היתר חבר הקבוצה אריה בן מנחם במכתב לאשתו אווה:

חלפו כבר שלושה ימים מרגע נסיעתך וכמעט מאומה לא השתנה בחיינו. אומנם היה 'שמח' מיד לאחר נסיעתך; את יודעת ודאי שהפעולה באיסדוד לא הצליחה. לפנות בוקר החלה הבריחה וכל הפלוגה של הפלמ"ח נסוגה אלינו. היו מטחי ירי נוראים ואנשי הפלמ"ח הגיעו בקושי חיים. היו 14 פצועים, ביניהם פצועים קשה. השכיבו אותם במקלט 'שלך' ובחדרים. היו גם הרוגים רבים, אך רק ארבעה נקברו אצלנו. השאר נשארו בדרך, זה היה יום איום. הבחורים הללו היו נורא סחוטים ומוכים, אך עוד באותו ערב עצמו הם נלקחו לפעולה חדשה ביבנה. אצלי אין חדש. עד כה ישנתי אצל דויד, כי אצלנו שכבו הפצועים. דוסייה כיבסה את המצעים ואפילו את המזון, כי היה מלא דם. עכשיו אני הולך לישון בחדר. דוסייה עשתה די.די.טי., כי יש מכה חדשה – פרעושים. הפלמחניקים הביאו איתם המון פרעושים ועכשיו כולם מתגרדים. חוץ מזה – כלום. אנו חופרים כל הזמן מקלטים. קצת גם הרעישו בתותחים, אבל לא הרבה.¹⁰⁷

לצד פעולות אלו קיימות עדויות מהימנות אחרות, של מפקדי גבעתי שישבו בניצנים, וגם הן מתארות תפקוד ראוי ואחראי של חברי המשק בימים האחרונים לפני נפילת הקיבוץ ובקרב שהתנהל במקום ב-7 ביוני. כך העיד יוחנן מנהיים לפני ועדת החקירה כי בזמן הקרב תפקודו חברי הקיבוץ 'בסדר גמור', וברוב המקרים הם קיבלו את האחריות לעמדות בשל היכרותם טוב יותר את השטח. לדברי מנהיים, בהתייעצות שהוא ערך עם שוורצשטיין, אמר לו שוורצשטיין כי אפשר לסמוך על אנשי המשק במובן זה.¹⁰⁸ משה הנפליק דיבר ברוח דומה לזו וציין כי מורל חברי המשק היה כרוח לוחמי גבעתי במקום. לדבריו, אנשי

105 יאיר מיכלין, התכתבויות (יומן), שם, מכל 4, תיק 5.

106 ראו למשל: אריה בן מנחם, שלום לך אווה!, אין תאריך מדויק (כנראה מ'5.6.1948), שם, קרטון עלייה על הקרקע עד המערכה, תיק II.

107 שם.

108 יוחנן מנהיים, 'פרשת ניצנים' גביית עדויות, 5.4.1949, א"צ, 129/1951-182.

ניצנים מילאו את חובתם בזמן הקרב ולא ניסו כלל לברוח.¹⁰⁹ במקרים מסוימים אף גילו אנשי ניצנים גבורה יוצאת דופן בלחימתם, כמו במקרה של הרצים המקשרים בין העמדות, הטיפול בפצועים תחת אש ומעשה הגבורה של הקשרית מירה בן ארי.¹¹⁰ גם מסקנות ועדת החקירה על פרשת ניצנים הפריכו את האשמותיהם של מפקדי גבעתי (אבדין וקובנר) שהאשימו את אנשי ניצנים בתבוסות. ועדת החקירה קבעה שעמדות ההגנה הוחזקו בעקשנות, והראיה לכך היא העובדה כי רוב הלוחמים באזור הצפון-מזרחי (אזור הפריצה העיקרי ליישוב) נפגעו או נהרגו.¹¹¹ בזמן הקרב הפעילו המגנים את כל כוח האש אשר היה בידם (למעט מרגמה "2"), וגם בשעה שנפרץ קו ההגנה המשיכו אנשי ניצנים להתנגד, ובמאמץ זה 'לא נפלו החיילים מאנשי המשק, וכן גם להפך'.¹¹² נוסף על כך קבעה הוועדה כי אף שאי אפשר לומר דברים מוחלטים, אם לשפוט על פי המעשה: 'הרי עובדה היא, כי ניצנים דרשה נשק ותגבורת בנשק, עד יומה [ה]אחרון, ויום הקרב על ניצנים מצא את אנשיה נערכים בעמדותיהם להגנת מקום מושבם'.¹¹³

סיכום

מלחמת העצמאות שפרצה בסוף שנת 1947 גרמה משבר ביטחוני וכלכלי חמור בקיבוץ ניצנים, שנמצא במרחב דרום השפלה. במציאות הזאת הוכפף המשק למרות הדרג הביטחוני, באמצעות כוחות המרחב שלו (חטיבת גבעתי וגדודיה). בד בבד עם הענקת הסיוע לקיבוץ ניצנים באמצעות מעטפת זו התמודדו מפקדי גבעתי עם משימות אחרות. לרוב היה מדובר בפעילויות מבצעיות שהתבצעו לאורך הגזרה ששלטה בה החטיבה, ובכלל זה הצורך להבטיח את קיומם של עוד יישובים במרחב. ריבוי המשימות והעדיפות האסטרטגית שנתנה החטיבה לאזורי פעילות אחרים באזור, כמו המרחב הסמוך לציר מג'דל-פלוג'ה, היו בעוכריו של ניצנים, והוא נותר ללא סיוע מספק בנשק ובכוח אדם. גוף אחר שהשתדל באותם ימים להעניק סיוע לניצנים היה תנועת ההתיישבות (העובד הציוני). תנועה זו פעלה מהעורף, ומטרתה הייתה לחזק את הקיבוץ הנצור מבחינה ביטחונית ולהשפיע על הדרגים הבכירים כדי שאלו יפעלו לטובת המשק ולרווחתו מבחינה צבאית וכלכלית. מן התיעוד הקיים עולה כי המטרה לא הושגה: המחנה הבריטי הנטוש נותר חשוף לתנועות האויב, וזה ניצל את שטחו כדי לתקוף את הנקודה; ובתכנית הנגב, שנועדה לספק ליישובי הספר את הכלים להתמודד עם איומי המלחמה, נכלל המשק בתקציב הביצורים בלבד. כישלון זה של תנועת העובד הציוני שהייתה קטנה וחלשה

109 משה הנפליק, שם.

110 מילשטיין, הופקרו למוות, עמ' 181-182; אליהו הוכברג, 'פרשת ניצנים' גביית עדויות, 5.4.1949, א"צ, 182-129/1951.

111 דו"ח מחקירת פרשת ניצנים, מסקנות, 15.4.1949, שם, 1022-922/1975.

112 שם.

113 שם.

פוליטית וכלכלית, ממחיש את החשיבות שהייתה לגודלה של התנועה המיישבת באותם ימים, ביכולתה לעזור ליישוביה בחזית,¹¹⁴ שמקצתם כרעו תחת נטל המשימות שעמדו בפניהם.

על כן קייב המצב הביטחוני החדש, שיצרה המלחמה, את חברי הקיבוץ לשינוי עמוק – הן בתודעה והן בהתנהגות, ובתוך זמן קצר יחסית נפסקה שגרת החיים האזרחית בנקודה. עם החמרת המצב הביטחוני בחודשים פברואר-מארס נכנסו לתוך המשק כוחות סדירים (רובם לא מאומנים מספיק), ובקיבוץ נוצר 'גוף כלאיים' אזרחי-צבאי, שנדרש לשתף פעולה, לתאם משימות ביצועיות ומלבד כל זה ללמוד לחיות יחד. מן המקורות שהצגתי במאמר עולה כי מערכת יחסים זו הייתה מורכבת מהיבטים שונים, מקצתם חיוביים ואחרים שליליים. כך אפשר לציין את הריחוק ואת הנתק הגדול ששררו בין חלק מחברי המשק לכמה מלוחמי התגבורת, ובפרט את תופעת 'הסנוביזם' שגילו כמה מהחברים כלפי הלוחמים הסדירים, לצד גילויים אחרים שמשתקפים בהם שיתופי פעולה פוריים ואף חיבה ונכונות להקרבה זה למען זה. כך נוכחנו כי עוד מראשית המערכה היו הרגשותיהם של הלוחמים בניצנים חצויים: מצד אחד הרגשת שליחות ונכונות להקרבה עד מוות, ומצד אחר הרגשות של קיפוח והפקרה שהביאו לאיזמים לשבות רעב (לוחמי התגבורת) או לנטוש את המשק אם לא תיענינה תביעותיהם של החברים. קוטביות זו ערערה ככל הנראה את כושר העמידה של המערך הלוחם שהוצב בניצנים, אשר היה חסר יציבות מספקת מבחינה ביטחונית וחברתית.

מאוייהם של 'האנשים הפשוטים' האלה נחשפו תוך כדי איסוף חומר תיעודי מגוון, אשר חלקו טרם נחשף לציבור הרחב ואשר זורע אור על שגרת החיים שהתקיימה במשק בזמן המצור. ממקורות אלה אפשר ללמוד בין היתר גם על רגעי שפל קשים של חברי משק ולוחמי גבעתי בנקודה, בעיקר לאחר פינוי הילדים והנשים מהמקום ובעקבות תנועת השיירה המצרית הגדולה צפונה.

ייחודיות המאמר היא בשימוש בכלים מיקרו-היסטוריים, המתבוננים על יישוב מובחן אחד והמעלים היבטים שעלולים היו להיעלם מעיני החוקר המשתמש בכלי מקרו בלבד. גישה זו מציעה עוד ממדי ניתוח, לא צבאיים דווקא, לחקר מלחמות בכלל, לאו דווקא בהקשר של 1948 או של ישראל. אפיון מעמיק של החוסן החברתי של אוכלוסיית הלוחמים המעורבת ושל יחסי הגומלין שלה עם גופי המעטפת, הצבאית והאזרחית, באמצעות כלים אלו, כמו שנעשה בעבודה זו, עשוי לזרוע אור על יכולת ההתמודדות של קהילות אחרות במלחמת העצמאות.

114 ראו: אלון קדיש, 'יישובים מתכוננים למלחמה', בתוך: הנ"ל (עורך), מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש, העמותה לחקר כוח המגן ומשרד הביטחון, רמת אפעל 2004, עמ' 839.